

TVERDOTA GYÖRGY

Az öntudat aranya

A tudat és az ösztön viszonya József Attila értekező prózájában

A tudat és az öntudat fogalmának helye és történeti alakulása József Attila gondolkodásában: ennek tisztázása az egyik legidősebb feladat, ha a költő eszmei fejlődésének megértésében előbbre akarunk lépni. A tudat, a tudatosság kérdése a költő marxista fordulata következtében került gondolkodásának középpontjába. A marxista felfogás konstitutív eleméről van szó, s ez különösen a fogalom egy sajátos kifejlődése, specializációja, az öntudat fogalma esetén válik láthatóvá. Tudat és öntudat bizonyos vonatkozásban akár szinonimákként is kezelhetők. Szoros belső összefüggésben állnak. De a két fogalom megkülönböztetésének is jelentősége van. A tudat a környező valóságról való tudást is jelenthet, az egyén kifelé irányuló figyelmének eredményeként kialakult pszichés állapotot. Az öntudat ellenben magának a megfigyelő alanynak az önmaga felé történt fordulását jelöli, ami akár introspekció, befelé forduló figyelem is lehet. Magunkról való tudás, magamnak mint szubjektumnak a tudatosítása. S a *magunk* itt jelentheti egész személyünket, testi mivoltunkkal együtt, de jelentheti pusztán lelki, szellemi lényünket is, elvonatkoztatva fizikai-biológiai valónktól. A tudat és az öntudat megkülönböztethet bennünket az alacsonyabb szintű élőlényektől, állatoktól, növényektől, amelyek ilyen képességgel nem rendelkeznek, de akár olyan embertársainktól is, akik belesüppednek a valóságba, a valóság hozzánk közeli vonatkozásaival való viszonyokba, anélkül, hogy ebben a relációban magukra mint alanyokra lehetséges és szükséges fényt vetnének. Az a legfontosabb emberi képesség, amely megalkotja és fenntartja a tudatot, az értelem. A tudatosság az értelem működését követeli meg.

Azt a gondolatot, amely a költő gondolkodását az 1930 és 1931 ősze között eltelt esztendőben egyedül uralta, teljes terjedelemben csak 1932-es modern kiadásában hozzáférhető *A német ideológiában* megfogalmazott híres tételből kiindulva közelíthetjük meg, amelyre József Attila is hivatkozott: „Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot”. Ebben a tételben nemcsak az az érdekes, hogy mi az elsődleges, az élet-e vagy annak tudati tükröződése, melyik a meghatározó és melyik a függő, hanem az is, hogy mit mivel állítunk szembe: Az egyik oldalon nem a lét, hanem az élet fogalma áll. Ami pedig az étellel konfrontálódik, az a tudat. Ha pontosan akarjuk megjelölni, mit értett itt Marx és Engels a *tudat* fogalmán, akkor érdemes ezt a tételt szöveggörnyezetében idéznünk:

* A szerző az ELTE emeritus professzora.

[N]em abból indulunk ki, amit az emberek mondanak, elképzelnék, beképzelnék, nem is a mondott, gondolt, elképzelt, beképzelt emberekből, hogy innen eljussunk a hús-vér emberekhez; a valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki és az ő valóságos életfolyamatukból ábrázoljuk az életfolyamat ideológiai tükröződéseinek és visszhangjainak fejlődését is. Az emberek agyában levő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai. Az erkölcs, vallás, metafizika és egyéb ideológia és a nekik megfelelő tudatformák ilyenképpen nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják. Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot. Az első szemléleti módban a tudatból indulnak ki mint az eleven egyénből, a másodikban, amely megfelel a valóságos életnek, magukból a valóságos, eleven egyénekből és a tudatot csakis mint az ő tudatukat szemlélik.¹

A tudat tehát mindazt jelenti, „amit az emberek mondanak, elképzelnék, beképzelnék”, vagyis „az emberek agyában levő ködképződmények”-et, „életfolyamatuk szükségszerű párlatait”, „az erkölcs, vallás, metafizika és egyéb ideológiákat és a nekik megfelelő tudatformákat”. A két gondolkodó azokkal vitázott, akik „tudatból indulnak ki mint az eleven egyénből”, ahelyett, hogy az eleven egyénből indulnának ki, és a tudatot csak eme eleven lényekhez tartozó összetevőnek tekintnék. Az idézet világosan mutatja, hogy Marx és Engels gondolkodása a korabeli pszichológia közös nevezőjén állt, azaz a lelki élet tartalmait nevezte összefoglalóan „tudat”-nak. Az így értett tudat a lélekkel, a pszichével egyazon terjedelmű, a szubjektum, az alany egyik alapvető alkotó eleme. Egyúttal azt is jelenti, hogy a lelki élet tartalmi kivétel nélkül a tudat fényében állnak. Marx és Engels kidolgozták és alkalmazták a „hamis tudat” kategóriáját, de a hamis tudat is a lélek megvilágított színpadán működik.

Engelsnek a József Attila által is jól ismert munkája, a *Ludwig Feuerbach vagy a klasszikus német filozófia vége* így fogalmazza meg a marxizmus klasszikusainak pszichológiai álláspontját:

sehogy sem kerülhető el, hogy mindaz, ami az embert mozgatja, ne a fejen menjen át – még az evés és ivás is, ami a fej közvetítésével érzett éhséggel és szomjúsággal kezdődik és ugyancsak a fej közvetítésével érzett jóllakottsággal végződik. A külvilágnak az emberre gyakorolt behatásai az ember fejében fejeződnek ki, ebben mint érzések, gondolatok, ösztönök, akarati meghatározások, egyszóval mint »ideális áramlások« tükröződnek és ebben az alakban »ideális hatalmakká« válnak.²

Engels nem a *tudat* fogalmát, hanem a *fej* metaforáját használja, s amit ez a fej tartalmaz: „érzések, gondolatok, ösztönök, akarati meghatározások, ideális áramlások”.

1 Karl MARX és Friedrich ENGELS, *A német ideológia* (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 30.

2 Karl MARX és Friedrich ENGELS, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*, Marx-Engels művei 21 (Budapest: Kossuth Kiadó, 1970), 270.

A lelki tartalmak a maguk heterogenitásában vannak felsorolva, de a hely, ahol tartózkodnak, a fej hagyományosan a gondolkodás helye, s mint ilyen, a tudat világosságát feltételezi.

Ahogy a középkori harcászat védelmi technikájában a várfalakon belül külön, fokozottan megerősített belső övezetet képezett az ún. „belső vár”, úgy vált a legbecseesebb lelki-szellemi értékek foglalatává a tudatos szféráján belül az öntudat kategóriája. A fogalomnak megkülönböztethetjük egy kollektív hangsúlyú változatát a személyesebb variánstól. A szocialista munkásmozgalmi szubkultúrában, amelynek József Attila 1930 szeptemberétől részese lett, a kollektív változat tett szert különleges jelentőségre. Az öntudat fogalma ebben a körben osztályöntudatként, osztálytudatként konkretizálódott.

József Attila 1930 ősztől, osztály-hovatartozását tekintve a proletariátushoz sorolta magát. A társadalmi identitás ilyen meghatározása messzemenő következményekkel járt. Minden társadalmi csoporthoz tartozás esetén meg lehet állapítani olyan erkölcsi és illemszabályokat, amelyeknek meg kell felelni, ha valaki az adott közösség része kíván lenni. Proletárnak lenni, ez éppúgy kötelmek betartásával járt, mint polgárnak, dzsentrinek, arisztokratának lenni. Aki a forradalmi munkásmozgalmában részt akart venni, annak jól fejlett osztályöntudattal kellett rendelkeznie. József Attila valószínűleg 1931 őszén megfogalmazott *Párbeszéd* című verse proletár illemtanként vagy erkölcs-tanként is megállta a helyét. Elég, ha a 4. sort emelem ki: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!” – mondja a proletár a burzsujnak, aki őt sztrájk törésre akarja rábírní. Ámde nemcsak napi ügyekben kell helyt állnia az osztálytudatos munkásnak, hanem a kommunista párt programját, a végső harc megvívását is vállalnia kell: „csak az öntudatos proletárok diktaturája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre” – zárul a vers. Érdemes megemlíteni egy egysoros töredékét is, amelyben nem kellően öntudatos társát inti meg a költő az osztállyal szembeni nem megfelelő magatartása miatt: „S ó te szerencsétlen, ki viszályba taszítod az osztályt!”

Az idézetekből egyértelműen kiviláglik, hogy József Attila számára volt jelentősége az „öntudatos munkás” vagy „öntudatos proletárok” jelzős szerkezetének. A kifejezésekben rejlő problematikát legjobban Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című könyve világította meg, amely magyarul sok évtizedes késéssel *Történelem és osztálytudat* cím alatt jelent meg.³ A német nyelvű változat 1923-ban, Berlinben, a Malik Verlag gondozásában látott napvilágot.⁴ Voltaképpen tanulmánygyűjteményről van szó, amelyben Lukácsnak 1918 és 1922 között megjelent tanulmányai kaptak helyet továbbfejlesztett formában. Köztük az *Osztálytudat* és *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írásoknak a címében is megjelent a bennünket foglalkoztató probléma.

Vajon József Attila ismerte-e ezt a tanulmánygyűjteményt? Lehetősége mindenestre megvolt erre. Espersit Jánosnak 1926 elején Bécsből írt levelében azt olvassuk, hogy „a legkülönbözőbb szocialista és anarchista tanokat tanulmányozhatom”.⁵ Miért

3 LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat* (Budapest: Magvető Kiadó, 1971), 197–660.

4 Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Berlin: Malik Verlag, 1923).

5 József Attila levele Espersit Jánoshoz, Wien, 26. febr. 8. JÓZSEF Attila *Levelezése*, s. a. r. és jegyz. STOLL

ne fordulhatott volna meg ezek között az olvasmányok között Lukács György könyve? Bécsi ismerősei emlékezése szerint valóban tanulmányozta a marxista irodalmat. Német nyelvtudása mindazonáltal aligha lehetett ekkor még megfelelő szintű a *Geschichte und Klassenbewusstsein* befogadásához. Verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne. Ha tényleg ismerte volna ezt a munkát, amint ezt Bókay Antal párhuzama feltételezni engedi, legfőljebb az 1930-as évek elején, marxista műveltségének elmélyítése során kerülhetett volna kapcsolatba vele. Kutatásaim során direkt kapcsolat meglétére utaló jelekre mindenesetre eddig nem bukkantam.

A *Történelem és osztálytudat* abban lehet segítségünkre, hogy a Lukács által felállított gondolati mércéhez hozzámérhetjük az osztálytudatról a költő által kialakított felfogást. Lukács utólagos, önkritikus visszatekintésében figyelmeztet arra, hogy a kötetben megjelentetett írások vagy a világháborút befejező nagy forradalmi hullám idején, az orosz forradalom, a berlini Spartacus-felkelés, a bajor forradalom, a magyar tanácsköztársaság élménye alapján születtek, vagy közvetlenül a forradalmak levereése után, de még a várhatóan hamarosan bekövetkező világorradalom reményében íródtak, valamiféle ún. „messianisztikus szektásság”, tehát egyfajta ultrabalos radikalizmus szellemében. A könyv nyelve erősen filozofikus, a polgári gondolkodás proletár szándékú kritikáját Lukács a klasszikus német filozófia elemzése révén hajtja végre, igen erős hegelianus beállítottsággal. Noha szemléleti kiindulópontul a közgazdász Marxnak, *A tőke* szerzőjének felfogását választja, középpontba nem a munkás nyomorát, kizsákmányolását, elnyomását állítja, amelyre a szocialista mozgalmak hagyományosan hivatkoztak, amikor a kapitalizmus megszüntetése mellett érveltek, hanem az eldologiasodás fogalmát. Az eldologiasodás a kapitalizmus olyan átka e felfogás szerint, amely mindenkit sújt, munkást és polgárt egyaránt, de amely pusztító hatást mégis sokkal inkább a munkás életfeltételeire gyakorol.

Az eldologiasodás az a folyamat, amelynek során az áruterelés eluralkodása miatt az emberrel saját termékei idegen tárgyakként kerülnek szembe, az emberi kapcsolatok emberek és dolgok, dolgok és dolgok közötti viszonyok álarcát öltik magukra. Ezt az élettelen dolgok halmazává merevedett világot kell a munkásosztálynak harcai során visszaváltoztatni közvetlen emberi viszonyokká. Az eldologiasodás elleni sikeres küzdelem egyik alapfeltétele, hogy a proletariátusnak totalitásban kell gondolkodnia. Nem szabad elfogadni megváltozhatatlan, szilárd tényekként a számára adott társadalom közvetlen adottságait. A totalitás gondolata a vízvázlat a polgári és a proletár gondolkodás között. A polgárnak (akár üzletember, akár filozófus), elemi érdeke, hogy az adott világban valami szilárdat, megváltoztathatatlant lásson, hogy a polgári társadalmat örök adottságként fogja fel. A polgárt érdekei a részletekhez, a tények birodalmához kötik. A munkásosztály ellenben a meglévőt nem tekinti véglegesnek, képes arra, hogy feloldja a látszólag szilárd dolgokat folyamatokká, és a jelent történelmi perspektívába állítsa, amelyben a jelen állapot meghaladhatónak mutatkozik. A módszer,

Béla, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, *Osiris klasszikusok* (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 97.

amely a közvetlenül adott kritikáját és a totalitáshoz való felemelkedést lehetővé teszi, a hegeli dialektika módszere.

E felfogás éle nemcsak a polgári gondolkodás, hanem egyúttal a szociáldemokrácia ellen is irányul, amely a kommunisták szerint hajlandó behódolni a polgári objektivizmusnak, empirizmusnak, relativizmusnak, ahelyett, hogy a munkásosztály igazi érdekeit képviselve a kapitalizmus megdöntésére törekedne. A szociáldemokrácia beéri a közvetlen célokért, rövidebb munkaidőért, magasabb bérekért, jobb munkakörülményekért folyó harccal, s a polgári berendezkedést, a totalitást hajlandó változatlanul hagyni. A kommunista nem mondhat le a napi harcokról, de ezt csupán edzésnek, előkészületnek tekinti az igazi harchoz, a rendszer – ha kell, erőszakos – megdöntéséhez. Ez a felfogás ultraradikálisnak minősült, s túlzottan intranzigensnek, taktikátlanul kompromisszumképtelennek bizonyult. Bizonyos elemeit még maga Lenin is megbíráta. Lukács természetesen megfogadta Lenin kritikáját, s igyekezett pragmatikusabb, rugalmasabb álláspontot kialakítani. Erre kényszerítette őt is, eszmetársait is a történelem alakulása. Az 1919 körül tetőző forradalmi hullám lecsillapult, a kapitalizmus konszolidálódni látszott, az azonnali világorradalom határéideje a távolabbi jövőbe tolódott ki. Csakhogy 1929-ben kitört a gazdasági világválság, amelyet a kommunisták megint hajlamosak voltak úgy értékelni, mint a kapitalizmus utolsó válságát, amelyből a rendszer már nem fog tudni kikeveredni. Megint elérkezettnek érezték az időt a forradalmi változások napirendre tűzéséhez. A messianisztikus szektarianizmus újra időszerűnek látszott. A magyar értelmiségi fiatalok balra tolódása, József Attila bekapcsolódása az illegális mozgalomba ebben az időben, ilyen körülmények között következett be.

Nem lehet ezért azt állítani, hogy a költő gondolkodása ne olyan irányban fejlődött volna az 1930-as évek elején, mint amilyenek a *Történelem és osztálytudat* mutatja az öntudatos proletár beállítottságát. Lukács közvetlen hatása nem mutatható ki nála, az eldologiasodás, a totalitás fogalmai nem jelennek meg értekező írásaiban, legalábbis nem játszanak számottevő szerepet. Egy olyan fogalom azonban, amelyek jelentősége nem kisebb az előbbieknél, hangsúlyt kap József Attilánál is: az osztálytudat fogalma.

Kettejük relációjában elsődleges, hogyan gondolkodik Lukács az osztálytudatról, mert ő képezi a szilárd viszonyítási pontot. Lukács felfogásának magva szintiszta kollektivizmus. Számára az egyén mellékes, a közösség pedig mindenek előtt való. Könyvének *Rosa Luxemburg, a marxista* című fejezetében leszögezi, hogy „Az egyén álláspontjáról... nem adódhat semmiféle totalitás; [...] A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás [...]. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az osztályok szolgáltatják.” Szerinte Marx „az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint összességek problémáiként vizsgálja”. Utóbb ehhez még hozzáfűzi:

Az osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az előzőekből világos [...] csak az osztály képes a társadal-

mi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megváltoztatására [...]. A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma, egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.⁶

Ugyanezt a tételt fejt ki könyvének *Osztálytudat* című fejezetében, erőteljesen cáfolva az osztálytudatnak bármiféle pszichológiai értelemben vehető empirikus megközelítését:

Az osztálytudat mármost az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ – innen ismerhető meg –, nem pedig az egyének gondolkodásától. Ez a meghatározás kezdettől rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiai leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja.

Lukács mintegy kielezi állítását azzal, hogy az osztálytudatot előnyösen különbözteti meg akár a legzseniálisabb gondolkodó vagy művész egyéni tudatától is: „az osztálytudatnak semmi köze a mégoly haladó egyének gondolkodásához és a tudományos megismeréshez”.⁷

Végül *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című fejezetből vett, viszonylag hosszabb idézettel is megvilágítom, hogyan gondolkodott Lukács az egyén és a közösség, az egyéni tudat és az osztálytudat viszonyáról:

Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a „nem”, ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni [...]. Az egyén számára a dologság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy ettől a „szabadságig” lehessen eljutni, szükségképpen meg kell, hogy hiúsuljon, mert a tisztán „belső szabadság” a külvilág megváltoztathatatlan-ságát előfeltételezi.⁸

Lukács szerint tehát az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletaré. Nem Leniné, nem József Attiláé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. Ennek a gondolko-

6 LUKÁCS, *Történelem...*, 248, 262–263.

7 Uo., 277–278, 281.

8 Uo., 485.

dásnak súlyos következményei vannak. Az egyik ilyen következményt Lukács *expressis verbis* ki is mondja: „A proletár osztálytudat ezen alakja a *párt*... a párt magasztos szerepe az, hogy a *proletariátus osztálytudatának hordozója, történelmi küldetésének lelkiismerete legyen.*” „A kommunista párt a proletár osztálytudatnak a forradalom érdekében *önállósult alakja.*”⁹ A pártnak (ami voltaképpen a pártvezetés direktíváit jelenti) a kommunista párttag szemében abszolút tekintélye kell, hogy legyen, elvégre a párt maga testesíti meg a proletár osztálytudatot. Ebből egyrészt következik, hogy a forradalmi munkásmozgalmat egyetlen központból, ebben az időszakban Moszkvából irányították, másrészt az, hogy a moszkvai irányítást tévedhetetlennek kellett tekinteni. De ez nemcsak a szovjet pártvezetésnek történt feltétlen alávetettséget jelentette, hanem a piramis alacsonyabb fokainak abszolút tekintélyét is. Mindenki, aki el tudta érni, hogy őt elfogadják a bolsevik pártakat autentikus képviselőjének, ítélkezhetett a vele szemben álló párttagok véleményének helyességéről vagy teljesítményének értékéről. Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték vagy végső esetben kizárták maguk közül.

József Attila, a párttal kötött házasságának mézesheteiben osztotta az osztálytudatnak ezt a fogalmát, s magára vette azt a gondolkodási fegyelmet, amellyel ennek a fogalomnak az elfogadása járt. Az ilyen fegyelemnek és nevelhetőségnek egy tanulási folyamatban megvan a maga létjogosultsága. Ennek jegyében sajátította el, tette magáévá sorra-rendre a költő a marxizmus tanításait, ennek jegyében tanította a munkásokat az illegális szemináriumokon, s ennek jegyében írta meg több versét is. Amikor azt idéztem tőle, hogy „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”, akkor a párt által kezdeményezett sztrájk esetén elvárható magatartásra figyelmeztette olvasóit. Amikor azt idéztem, hogy: „csak az öntudatos proletárok diktaturája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre”, akkor arra a kommunista tételre emlékeztettem, amely szerint nem elég a béremelésért sztrájkolni, az osztályöntudat azt diktálja, hogy a proletárnak részt kell vennie a kapitalista társadalmi rendszer erőszakos megdöntésében. Az „ó te szerencsétlen, ki vizsálya taszítod az osztályt!” figyelmeztetés pedig egy olyan személynek szólt, aki nem tartotta be az osztályszolidaritás kötelező normáját. A költőnek 1930 őszétől 1933 közepéig írott verseiből össze lehetne állítani a proletár osztálytudat normatív tartalmainak katalógusát, amelyet József Attila ekkor magára nézve is kötelezőnek fogadott el. De osztálytudatos álláspontját egy 1932 tavaszán megjelent vitacikkében is megfogalmazta: „a marxi fölfogás nem ösmer »általános emberi szolidaritást«, főkategóriája ezzel szemben éppen az osztályharcé, az osztályérvés és osztályöntudaté”.¹⁰

Sőt, a párt vezető szerepéről és megkérdőjelezhetetlen tekintélyéről a mozgalmon belül kialakult közmegegyezést is a magáévá tette. Az a gépirat, amely feltehetőleg a

9 Uo., 265, 648.

10 JÓZSEF Attila, „Természettudomány és marxizmus”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018), 525.

költőnek a szemináriumokon tartott előadásaihoz készült sorvezetőül, erről világosan tanúskodik:

A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai. A pártok vezetik az osztályok harcát, nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is [...]. Győzelem után a győztes párt vezeti az államgépezetet, természetesen osztályharcos érdekeinek megfelelően [...]. Az elnyomott osztályok, ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak [...]. A pártok vezetői mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői, azok, akik a vezetésnek irányát, hogy úgymondjam hadászatát, stratégiáját és harcászatát, vagyis a taktikáját a legjobban el tudják látni. Ahol nem a gombhoz varrják a kabátot, ahol nem egyes emberek alkotnak pártot, amelyhez csak aztán verbuválják a tagokat, hanem ahol a párt történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb és legosztálytudatosabb párttagok kerülnek élre.¹¹

Lukács nem tehetette meg, hogy gondolatrendszeréből kiiktassa az egyént, az egyedi munkást. Ha a történelmi változások alanya a munkásosztály, a kapitalizmus valóságában mégiscsak az egyes proletár szenved, mégis az egyedi munkás adja el munkarejét az egyes tőkésnek. Az eldologiasodás folyamatai az egyént sújtják, még ha ezek a sérelmek az egész osztály sérelmeiként kumulálódnak is. Már első fokon, annak pusztá felismerése, hogy kizsákmányolás tárgya, eldologiasodás szenvedő alanya vagyok, csak saját személyes tapasztalatként élhető meg:

Itt már azok a mozzanatok, melyek a munkás társadalmi létét és tudatformáit dialektikussá teszik, s ezáltal a pusztá közvetlenségen túllendítik, világosabban és konkrétabban mutatkoznak meg. A munkás mindenekelőtt csak akkor ébredhet társadalmi létének tudatára, ha tudatába kerül saját áru mivoltának. Közvetlen léte [...] tiszta és merő objektumként illeszti bele őt a termelési folyamatba. Ahogy ez a közvetlenség sokszoros közvetítés következményének bizonyul, ahogy kezd világossá válni, mennyi mindent előfeltételez ez a közvetlenség, kezdenek széthullani az árústruktúra fetisizált formái: a munkás felismeri önmagát és saját magának a tőkéhez való viszonyát az áruban. Bár még nem képes arra, hogy gyakorlatilag felülemelkedjen ezen az objektumszerepen, tudata: *az áru öntudata*: [...] az áruterelésre, áruforgalomra épülő tőkés társadalom önismerete, önleplezése.¹²

A kapitalista társadalom megdöntésére irányuló törekvés csak e felismerés nyomán következhet be, s ez sem nélkülözheti a munkás, a proletár mint egyén tevékeny, autonóm cselekvését:

A munkás létezésében levő merőben absztrakt negativitás tehát nemcsak az eldologiasodás objektíve legtipikusabb megjelenési formája, a tőkés társadalmiasodás strukturáló mintaképe, hanem – éppen ezért – *szubjektíve* az a pont, ahol ez a struktúra a tudatba

11 JÓZSEF Attila, „[Tanulmányunk három]”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 359.

12 LUKÁCS, *Történelem...*, 448.

kerül, és ilyen módon gyakorlatilag áttörhetővé válik. [...] csupán e létezés hamis megjelenésmódjait kell a maga közvetlenségében megszüntetni, hogy a proletariátus számára megvilágosodjék saját létezése mint osztálylétezés.¹³

Az idézet utolsó mondata: „a proletár saját léte osztálylétezés” persze meg is szünteti az egyedi proletár öntevékenységet. Lukácsnak gondja van arra, hogy a világot megváltoztatni akaró egyént beterelje az osztálylétezés és az osztálytudat kikötőjébe. Mégis, az egyéni spontaneitás, a személyes tapasztalat megjelent a *Történelem és osztálytudat* horizontján is, és ezáltal fölvethetővé vált az egyén és az osztály viszonya, az egyéni tudat és az osztálytudat relációja.

Erre a pontra József Attilának is hamar el kellett érkeznie. Akkor is be kellett volna ennek következnie, ha nem keletkeznek nagyon korán hajszálrepedések a költő és a mozgalom kapcsolatában. A lírikus ugyanis, kollektivista meggyőződése és önfegyelmé dacára született individualista, született egoista. A saját személyes érzelmeit, egyéni nézőpontját nehezen tudja kiküszöbölni. Az alkotás ráadásul kreativitást, egyéni kezdeményezőkétséget követel, s ez óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyelemmel. Ráadásul, amint ez közismert, József Attila szenvedélyes vitakozó, lelkes szórszálhasogató volt. Ez megfelelő magatartás lehetett a Japán kávéházban, ahol a bohém értelmiségiek kedvtelve cukkolták egymást, de az interaktivitás nem volt nyerő például azon a szemináriumon, amelyet a magyar kommunisták egyik vezetője, Madzsar József a pártelit válogatott körének tartott.

Nagyon érdekes dokumentuma az osztálytudat és az egyéni ambíciók és aspirációk konfliktusának az a vers, amelyben a költő, igazi lírikushoz méltóan beszámolt egy olyan, késhegyig menő vitáról, amelyben ő szenvedett vereséget. A *Bánat* című versről van szó. Győztes ellenfelét a költő „elvaduló csahosnak”, tehát veszett kutyának minősíti, s akkor kérdezzük meg Lukács Györgytől: hol van itt az osztálytudat? Egy és ugyanazon osztályt képviselő személyek nagyon is emberi konfliktusát mutatja meg a vers. Ráadásul a *kimartak* ige arra utal, hogy a vers írója kisebbségi helyzetbe került, neki kellett vesztésként elhagynia a terepet, a többség az „elvaduló csahos” pártját fogta. A líra tehát egy olyan határhelyzetről ad tudósítást, amely az osztálytudat és az egyéni tudat, a kollektív értékelés és az egyéni értékrend között konfliktus alakult ki. Ilyen konfliktusok lehetségesek – mondhatjuk – ámde végülis fel kell oldódniuk az osztálytudat egységében.

Történt azonban egy olyan konfliktus, amely már nem látszott oly könnyen feloldhatónak, s amelyben az egyén joggal félreértés áldozatának tekinthette magát. A konfliktus okozói olyan személyek, illetve belőlük álló kollektíva voltak, akik magukat sikerrel tolták föl a párt autentikus képviselőivé. Moszkvai magyar kommunista emigránsokról van szó, közel a centrumhoz, egy szovjet írószervezet (Moszkvai Proletárírók, MAPP) magyar szekciójának tagjairól, akik József Attiláról azt állították, hogy „a fasizmus táborában keresi a kiutat”.¹⁴ A magyar proletárirodalom platformtervezetéről

13 Uo., 454.

14 JÓZSEF Attila, „A magyar proletárirodalom platformtervezete”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 439–498.

van szó, amely kiverte a biztosítékot a költőnél, s amelyre hosszú, részletes, keserű és támadó szellemű választ írt, melyet igyekezett Moszkvába kijuttatni. Mindenesetre idő kérdése volt, amikor József Attilában kezdett kialakulni az osztálytudat vagy osztályöntudat egy, a Lukács szélsőséges kollektivistá változatától eltérő variánsa: osztályöntudata az egyénnek van. Az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem jelentette ez azt, hogy az egyén túltette magát a közösségi tudaton, hogy elutasította annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozott, de jelentette azt, hogy mérlegelni kezdte ezekhez a normákhoz való viszonyát. Megengedett magának olyan egyéni megoldásokat, amelyek a lukácsi osztálytudat fogalmába nem fértek volna bele.

Az öntudat személyes változatának József Attila gondolkodásában megtaláljuk egy másik, a marxizmustól független forrását is, amelynek összeegyeztetése az osztályöntudat fogalomkörével az eszmetörténész számára komoly nehézségeket okoz. Henri Bergson *conscience, prise de conscience* fogalmának a költő által történt adoptálásáról van szó, amely prózai írásaiban és verseiben „eszmélet” néven található meg. Dienes Valéria fordítói jegyzete ebben a vonatkozásban eligazító érvénytel bír:

a *conscience* fordítására az elterjedtebb *tudat* helyett az *eszmélet* szót választottuk [...]. Értelme, összes jelentésbeli felhangjai megfelelnek a *conscience, Bewusstsein* jelentésszférájának [...]. Alkalmasabb volt szerintünk a bergsoni terminológia középpontjával, mint a lélektani használatra készített *tudat* szó, melynek értelmi rezonanciája tisztán tudományos, a mindennapi nyelvben tartalmassá és színessé vált *eszmélet* jelentés-körével szemben.¹⁵

A bergsoni *conscience*-fogalommal, és általában a bergsoni hatással már korán, az 1920-as évek végén, az intenzív és rendszeres marxista tájékozódást megelőzően találkozhatunk József Attila írásaiban, és miközben a polgári filozófiákból eredő indítások az 1930-as évek elején lecsökkentek, a bergsoni hatás folyamatosnak látszik. Ha a bergsoni *conscience* jelenléte korábban a marxi tudat-fogalom és a munkásmozgalmi osztályöntudat-felfogás szempontjából volt problematikus, akkor később egyre inkább a pszichoanalitikus irányultsággal való összeférése szorul magyarázatra. Márpedig az eszmélet terminussal a költő mindvégig élt, és egyik legjelentősebb versének, az 1933 végétől 1934 közepéig készülő *Eszméletnek* a címe is a bergsoni tudat-, öntudat-fogalomra vezethető vissza. A *conscience* fogalma szótári értelemben fordítható tudatként, de egy korábbi írásomban a versciklus címét erős eszméletként, a bergsoni értelemben vett intuíción és az értelem szintéziseként, különlegesen erős szellemi koncentrációként magyaráztam, ami nem a tudat, hanem inkább az öntudat terminus használatát teszi indokolttá.¹⁶

15 DIENES Valéria, „A fordító jegyzetei”, in HENRI BERGSON, *Idő és szabadság* (Budapest: Franklin-Társulat, é. n.), 197–198.

16 TVERDOTA György, „Mit jelent az eszmélet szó?”, in TVERDOTA György, *Tizenkét vers* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 104–111.

További kérdés, hogy miért élt a költő felváltva az *eszmélet* és az *öntudat* vagy *tudat* terminusokkal, ha felfogása szerint jelentésük egyezett? Különösen élesen vetődik föl a kérdés az *Eszmélet* ciklus 9. versének kapcsán, amelynek zárásában is az *öntudat* változat jelent meg: „minék is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!” Hasonló képet mutat József Attila egyik befejezetlen tanulmánya, az 1932 nyarára keltezhető *Emberi eszmélet és társadalmi haladás*, amelynek címében *eszmélet* szerepel, szövegében pedig sűrűn és következetesen a *tudat* terminust találjuk.

Az említett fogalmazvány fontos sajátossága, hogy 1932 nyári vagy őszi születése dacára, amikor a pszichoanalitikus tájékozódás már áthatotta a költő gondolkodását (*Egyéniség és valóság, Az ifjuság nemi problémái*), s annak ellenére, hogy az egyik könyv, amelyre a szöveg hivatkozott, Róheim Géza *A csurunga népe* című ausztráliai útirajza markánsan mélylélektani irányultságú volt, a szöveg nem mozdult el a hagyományos marxi pszichológiai képlettől Freud irányában:

az anyagokat csakis olyan formában vehetjük magunkhoz, amilyen formában tudatunk megkívánja, amilyen kívánság formájában ez a tisztára fizikai-kémiai szükséglet tudomásunkra jut. Libamáj és giliszta között nem a gyomorsav, hanem társadalmi létünkől alakított tudatunk dönt [...] a társadalmi eredetű tudat dönti el a kémiai követelményen belül, hogy az ember kukaccal vagy mivel csilapítsa gyomorsavtól támasztott éhségét, [...] a világra születő gyermek olyan emberek közé születik, akik az ő akaratától függetlenül meghatározott tudatuak és ezért az együttéléshez szükséges tudatát neki ezekből a tudatokból kell merítenie, úgyhogy éppen ezeknek a tudatoknak együttes hatása válik akaratit megnyilatkozásainak meghatározójává. Ezért az egyes ember tudatának változása és fejlődése lényegében az egész emberi társadalomnak az egyes emberben való fejlődésével azonos. Akinek a tudata »egyénilig« megváltozott, az »társadalmilag» is e változott tudatához képest cselekszik.¹⁷

Pedig az étkezés elemzése, az önfenntartás elemi szükséglete és a társadalmilag elfogadott étkezési szokások közötti ellentmondás kimutatása nemcsak lehetővé tette, de majdhogynem megkívánta volna az életöszönökkel történő számolást.

A kezdetben ellentétesnek ítélt bergsoni és freudi irányt a költő már 1931 nyarán összeegyeztethetőnek látta,¹⁸ a tiszta marxista lélektani koncepcióval ellenben valami végzetes és visszafordíthatatlan történt, amikor József Attila 1931 nyarán, őszén

17 JÓZSEF Attila, „Emberi eszmélet és társadalmi haladás”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 614, 616, 616–617.

18 „Majd a pszichoanalízisre telerődött a szó. »Én ellene vagyok Bergson alapján« – mondta... »Ha ő (Freud) mond valamit – szólott aztán Attila –, akkor ellene fordíthatom, hogy miért mondta!«, KOSZTOLÁNYI ÁDÁM, „Néhány emlék József Attiláról”, *Új Írás* 6, 5. sz. (1966): 112. Rapaport Samu József Attila által stilizált, 1931-ben megjelent könyvében pedig már ezt olvassuk: „Már Bergson rámutatott arra, ami Freud tanításainak egyik kiinduló pontja és alapköve, hogy minden, amit csak átélünk, jelen van bennünk, sőt bizonyos mértékig azonosak vagyunk saját élményeink tömegével, saját múltunkkal.” RAPAPORT Samu, *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* (Budapest: Lélekkutatás, 1931), 8. Ez a gondolat fogalmazódott meg a költő Kassák-kritikájában és a *Fiatalságunk és a népművészet* című írásában is.

kapcsolatba került a mélylélektannal. Kifejlődése során a pszichoanalízis támadóan lépett fel az őt megelőző lélektani doktrínákkal szemben, s e kritika elsősorban az ellen az előföltéves ellen irányul, amely szerint a lelki jelenségek az egyén belső világának maradéktalanul tudatos tartalmai. Freud egyik legfőbb törekvése az volt, hogy a lelki életet kiszabadítsa a tudat által megvilágított jelenségek szűk köréből, és bebizonyítsa, hogy annak, ami bennünk történik, legnagyobb hányada a tudat ellenőrzése nélkül megy végbe. Azaz a pszichoanalízis erősen korlátozni igyekezett a tudatos, a tudat szerepét a lélektani vizsgálatokban. A tudatosság nullára redukálására természetesen nem törekedett, egy bizonyos helyet és szerepet biztosított a pszichéről alkotott összképében ennek a szegmensnek, de ez a hely és szerep meglehetősen szerény volt, főleg ahhoz a teljhatalomhoz képest, amellyel a korábbi pszichológiákban rendelkezett.

Freud nézetei hosszú és bonyolult fejlődésen mentek át, s ennek során a tudat helyéről és szerepéről kialakított nézeteit is sokszor újrafogalmazta. Nem is hagyott az utókorra erről kikristályosodott, megállapodott, megnyugtató képet, de ez nem csökkenti kezdeményezésének jelentőségét. Ha a pszichét a tudatos és a tudattalan két nagy tartományára tagoljuk, akkor megállapítható, hogy a két lélekrész viszonyát a bécsi mester mindig is feszültségekkel telinek, dinamikusnak és komplikáltnak látta. Az egyik olyan hatalom, amely az egyén viselkedését irányítja, a legmélyebb, ösztöni réteg. A másik meghatározó réteg pedig a lélek felületén helyezkedik el, ahol a bennünket körülvevő külvilágból érkező ingerekkel érintkezünk, amelyen keresztül a valóság által felállított korlátokat tudomásul vesszük. A tudatot Freud ezen a kérgen helyezte el. A legbenső ösztönzések és a külső kényszerek felől bennünket érő ingerek közötti birkózás az ember lelki élete, amely kisebb részben a tudat fényében, nagyobb hányadában a tudattalan sötétjében játszódik le.

A freudi kritika, anélkül, hogy külön célba vette volna, érzékeny pontján találta el a lélekről kialakított marxista koncepciót is, amely olyan pszichológiákkal volt egy hullámhosszon, melyekben – mint láttuk – a lelki és a tudatos egybeesése még nem vált kérdéssé. A lelki életet a tudat tartotta ellenőrzése alatt. Az a felismerés, hogy a tudatos réteg mellett az egyén pszichéjében létezik egy, a tudat által nem ellenőrzött tartomány, először az 1931-ben megjelent Kassák-kritikában bukkant fel. A költő itt egyenesen a költészet forrásaként jelölte meg ezt a tartományt, még ha csak megengedőleg is tette ezt, a tudat után, vele összeférő terminusként megnevezve a tudat alatti szintet: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenléte gyülemelő multjából hozza föl képeit”.¹⁹ A tudat és a tudatalatti azért kerülhetett itt mellérendelten egymás mellé, mert mindkét esetben a lélek mélyéről volt szó, s ennek tudatos vagy tudatalatti mivolta itt még nem okozott dilemmát.

A Kassák-kritikában még jól megfért egymással a tudatalatti szempontja és az öntudat marxista normarendszere: „hatásuk – írja Kassák verseiről – lehet-e más, mint-hogy az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti? [...] Hát válik-e öntudatossá az az

19 József Attila, „Kassák Lajos 35 verse”, in József A., *Tanulmányok...*, 397.

ifjúmunkás, [...] ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: »azt hiszitek, két szomorú lámpa között nőttek fel műkezekkel és mülábakkal«.²⁰ Az ugyancsak 1931 őszére keltezhető *Hegel* című jegyzetelésében azonban felerősödött a tudat alatti lelki tartalmak iránti figyelme: „Freudisták szerint a zseninek megvan a hatalma, hogy ön-ön tudatalattijukba beleássanak s hogy így tudattalanjuk lelki látomásait kifejezzék [...] a tudattalan kifejezési módjaiban mint pl. az álomban is, az ellentétek leggyakrabban egy és ugyanazon elem által fejeződnek ki.”²¹ Ezzel megindult gondolkodásában a tudat, a tudatos helyének és szerepének korlátozása, s egyúttal az a program, hogy a két oldalt egységes rendszer összetevőiként össze kell hangolnia.

A következő lépésre 1932 nyarán, őszén került sor, amikor József Attila felfedezte a maga számára, és beépítette gondolkodásába a freudi ösztöntant. Az ösztön fogalmával való számolás folytán megtörtént az egyénben rejlő ama centrumnak a megnevezése, amely a tudat, a tudatos ellentéte. Ettől kezdve írásaiban a költő befejezetlenül maradt, utolsó nagy tanulmányával, a *Hegel, Marx, Freud*dal bezárólag az egyén lelki életét meghatározó két instancia, az ösztön és a tudat közötti feszültség, konfliktus jelenségeivel szembesülhetünk. A két instancia közötti diszharmóniától terhes belső mozgások mégis egységbe simulnak, az ösztönök is és a tudat is hozzájut az őt megillető szerephez és mozgástérhez, mert bonyolult összjátékuk a lelki készülék szigorú szabályai szerint megy végbe. A lelkibetegségekkel való szembesülés, a gyógyítási stratégiák kipróbálása, és egyáltalában gondolkodásának fejlődése során Freud folyton korrigálta önmagát, újabb hipotéziseket állított fel, de az ösztön és a tudat szerepjátékait mindig a lelki készülék éppen elfogadott szigorú szabályaihoz kötötte. A költő többnyire tiszteletben tartotta a szabályokat, amelyeket a lelki készülék működésére nézve Freud megállapított, de ha szükségét érezte, el is tért a bécsi mester által javasolt képlettől.

A sorozat József Attila „történelmi materialista ódája”, *A város peremén* sokat idézett versszakával kezdődött: „az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” A nagy verset a költő a jelek szerint 1933 tavaszán küldte el a Korunk szerkesztőségébe, hogy aztán a költemény az erdélyi marxista folyóirat 1933 július-augusztusi számában jelenjen meg. Születését tehát 1932 végére, 1933 elejére datálhatjuk. A centrumot itt a tudat, az elme (a gondolkodás szerve) foglalta el. A középpontot paradox módon a periféria: a freudi képlet szerint az egyéni pszichének a külső és a belső világ határán elhelyezkedő kérge, a tudat jelenti, amely éppen határhelyzeténél fogva fogadja be egyrészt az odakintről, a külvilág nagy egésze (a véges végtelen univerzum, illetve a természeti környezet és a társadalmat megalapozó termelési erők) felől érkező ingereket, másfelől a tudat fényébe emeli azokat a mozgásokat, amelyek az „ösztönökből idebent” indulnak el). A „történelmi materialista óda” tehát a tudat, az öntudat köré rendezte el a világot. *A város peremén*nel együtt megjelent, és fogantatását tekintve is rokon *Elégiában* ugyanígy az öntudat fogalma játszott kiemelt szerepet: „Tudod-e, / milyen öntudat kopár öröme / húz-vonz, hogy e táj nem enged”.

20 Uo.

21 JÓZSEF Attila, „[Hegel:]”, in 454.

Az első olyan prózai írás, amelyben ösztön és tudat eme dinamikus kölcsönviszonya megfogalmazódott, *A művészet kérdése és a proletárság* címet viseli. A feltételezés szerint 1933 nyaránál, kora őszénél nem későbbi befejezetlen kézirat gyökeres fordulatot mutat a költő eddigi orientációjához képest, a lelki készüléket ugyanis itt nem az elme, a tudat, hanem az ösztöni szféra dominálja. Megírásakor a költő jól ismerte Freud ösztöntani fejtegetéseit. Azt is felfogta, hogy a freudi koncepció az évek során sokat változott, és a húszas évek elején, a halálöszton bevezetésével éles fordulatot is vett. A jelek szerint a költőhöz a koncepció korábbi változatai álltak közelebb, az újabb fejleményekhez tartózkodóbban viszonyult. Ebben a tekintetben, úgy tűnik, József Attila Wilhelm Reich nyomdokaiba szegődött, aki kritikával fogadta mestere ösztöntani fordulatát. A halálöszton bevezetésében a pszichoanalízis idealista eltorzításának veszélyét látta.²² Mind Reich, mind József Attila marxista beállítottságával jobban összefért az önfenntartás és a fajfenntartás, az én-ösztonök és a szexuális ösztonök kettősségével, mintsem a halálöszton-életösztonök fogalompárjával dolgozni.

Reich a freudi tanítást éppolyan forradalmi, felforgató eszmerendszerként fogta föl, amilyen a marxizmus volt eredeti formájában, mielőtt a szociáldemokrata reformizmus eltorzította volna. Középponti fogalmának az elfojtást tartotta, amely szerinte már a kizsákmányolás és tényének történeti kifejlődése előtt megszületett. Ezért úgy gondolta, hogy az ösztönökből származó indítások, az önfenntartás és a szexualitás elemi igényei (összefoglaló néven a libidó) elfojtása és ennek következményei kell, hogy a pszichoanalízis homlokterében álljanak. Az elfojtások feloldása közösségi méretekben nem történhet meg a polgári erkölccsel, vallással, ideológiával való radikális leszámolás nélkül. Az ember szexuális mozgatórugói elismerésének, a libidó emancipációjának, tehát a radikális lélektani polgár-kritikának a háttérbe szorítása a feltétele annak, hogy a polgári társadalom elfogadja a freudi tanításokat. Ez a konszolidáció azonban a pszichoanalízis hanyatlását vonja maga után. A hanyatlási tendenciával szállt szembe Reich, a freudizmus forradalmi magjának megőrzése érdekében. *Az ősvalami és az én* az a Freud-mű, amellyel szerinte maga a bécsi mester is elfogadhatatlan engedményeket tett a hanyatlás erőinek.

Valószínű, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* című fogalmazványban József Attila Reichhez hasonló okokból, a pszichoanalízis felforgató erejének védelmében hátrólódott el attól, ahogyan Freud a felettes énnel *Az ősvalami és az én*ben az ösztönt korlátozó erejét hangsúlyozta:

Freud ujabban egy „ösztönös én és egy felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközésében látja a neurózist, az idegességet. Ezt a nézetét minden tiszteletem ellenére sem oszthatom. Ha nem belső, motorikus erők, tehát ösztonök ütköznek össze az emberben egymással, akkor nem lehet egyáltalában összeütközés. Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte.

22 Wilhelm REICH, *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* (Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik, 1934), 14.

Az erkölcs, az eszmény holt anyag, mint a vas, és csakis ösztönerő forgathatja fegyver gyanánt. Ha két vivő összecsap, valóban a fegyverek csörgése hallik, a kardok verődnek össze, azonban mégsem a kardok vivnek, hanem azok, akik a kardot forgatják. A vivők azért választanak kardot, mert karddal akarják eldönteni kettejük konfliktusát. Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztön-csoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárgyul.) Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.²³

Világosan látnunk kell, és ki kell mondanunk a József Attila-i álláspont végletes és végleges elkötelezettségét az emberben lejátszódó ösztönös folyamatok prioritása mellett, és ami ezzel együtt jár, azt, hogy a tudat és az öntudat körébe tartozó jelenségeket, az elme produktumait az ösztöni szint függvényeként fogta föl. Aki ismeri a freudi elemzéseket a lelki készülék munkájáról, az tudja, hogy a tudatos és a tudattalan birodalma nem válik éles és egyszerű vonalakkal ketté, viszonyuk bonyolult és tele van átcsapásokkal. József Attila nagyon jól ismerte ezeket a bonyodalmakat, amit a fenti idézet eme részlete is igazol: „Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok.” Mégis, a tudatosodás és a tudattalanba süllyedés változó körülményei ellenére, az erkölcsi normákat, az eszményeket a tudat által hozzáférhetőkné kell gondolnunk. Az ideológiai felépítmény, a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia pedig olyan értelemben vett tudatformák, ahogyan Marx és Engels beszéltek róluk. Összefoglalásképpen tehát joggal elmondható, hogy mindezek a jelenségek a tudat és az öntudat köréhez tartoznak. Az ösztönök mozgása mindehhez képest élvez elsőbbiséget *A művészet kérdése és a proletárságban*. De nemcsak itt, hanem ettől kezdve minden későbbi írásában, amely az ösztönök kérdését érintette: „tudatos gondolkodásunkat egy tudattalan gondolkodás kíséri, mely amazt messze meghaladja jelentőségben, mert közelebb áll valódi cselekvéseink forrásaihoz, ösztöneinkhez [...] az emberek lelki életének nagyobb fele a tudattalanban játszódik le”.²⁴

A tudat és az öntudat tehát az egymással is feszültségben lévő ösztönök viszonyára épül. Talán az *Eszmélet* 9. verse ismert, rejtélyes értelmű sorai: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!” is erről beszélnek. *A művészet kérdése és a proletárság* fentebb idézett részlete is a *fegyver* metaforát alkalmazza: „Az erkölcs, az eszmény holt anyag, mint a vas, és csakis ösztönerő forgathatja fegyver gyanánt.” A 9. versbeli fegyver abban tér el a prózai változattól, hogy nemes anyagból, aranyból készül, ami az öntudat megbecsültségét jelzi az *Eszmélet* értékrendjében, persze egyúttal az elme termékeinek gyengeségére, puhaságára vagy törékenységére, fegyverforgatásra való alkalmatlanságára is utal, ahogy a prózai idézet is „holt anyag”-nak nevezi még a fegy-

23 JÓZSEF Attila, „A művészet kérdése és a proletárság”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 699–700.

24 JÓZSEF Attila, „Ázsia lelke”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 1038, 1039.

ver vasát is, amely csak a gyakorlott vívó kezében lehet hatásos. Az *Eszmélet* olvasója nem érzi szükségét, hogy rákérdezzen: ki forgatja fegyverként az öntudat aranyát? A *művészet kérdése és a proletárság felől* közelítve a 9. vershez, az öntudat fegyverként való felhasználóiként az ember ösztöneit jelölhetnénk meg.

Az ösztön és az öntudat közötti prioritás kérdését József Attila mindvégig napirányban tartotta. Nemcsak az egyoldalú intellektualizmus, spiritualizmus, az idealista elfogultság ellenében. Eljárása egyúttal az intranzigens materializmus szellemében történt. Az idealizmussal szembeni álláspontja mindvégig élesen polemikus maradt. A tudati, eszmei oldallal átellenes tényleg ugyanis korántsem korlátozódott nála az ösztönökre, illetve az emberi szervezetre, amelynek az ösztönök a lélektani képviselői, hanem kiterjedt a termelési eszközök, a tárgyakban rögzült emberi logika körére. Ahogy a *Hegel, Marx, Freud*ban megfogalmazta: „a termelés [...] megfelel a libidó ökonómia szerint elhelyezkedő ösztönöknek”.²⁵ Nemcsak az ösztönök dialektikáját, de a termelés objektív logikáját is elsődlegesnek ítélte az eszmékben jelentkező szubjektív logikával szemben. Az ösztönök és a termelési eszközök együtt jelentik tehát az anyagi alapot, amelyen a felépítmény, a tudat és a különböző tudatformák épülnek. Egy másik tanulmányomban kimutattam, hogy itt az a sajátos elméleti irányultság lépett működésbe, amely az 1920-as évek végétől kísérte a költő gondolati fejlődését: a Pauler Ákostól tanult, de Arisztotelészre hivatkozó „végtelen regresszus lehetetlenségének elve”, amely szerint minden függő, esetleges valamilyen abszolútumra, függetlenre, alapul szolgálóra vezethető vissza. A lélek abszolútuma, szilárd alapja az ösztön, a társadalmi életé pedig a termelés.²⁶

Nem győzte korlátozni, kisebbiteni az önelégült felsőbbégtudat csábításának ellenállni nehezen tudó intellektualizmus és spiritualizmus presztízsét, a tudatosság egyoldalú felértékelését. Leszögezte a szubjektív logika függését a termelő eszközökben rögzült tárgyi logikától. Szükségesnek tartotta az erkölcsi elveket visszavezetni az élet anyagi feltételeire és az ösztönökre. A belső erőket, tehát az ösztöni indításokat véleménye szerint hagyományosan utólag mitizálták, illetve a modern tudomány korában utólag etizálták. Az életakarát, hogy ne maradjon meztelen, mindig valamiféle ideológiába öltözött. Az agresszív ösztönök, hogy érvényesüljenek, erkölcsi eszmékkel kiközvetített utakon közlekedtek. „Mindenkiben az örömkeresési és kinkerülősi elv működik és működött mindenkor. A kutató feladata annak feltárása, hogy milyen sajátos történeti körülmények következtében öltött ez az elv ilyen vagy olyan tudatformát magára” – olvassuk az *Ázsia lelke* című recenzióban. „Az eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra” – szögezte le ugyanitt. „Az anyagi világ változásai nélkül nincsen történet a szellemben, s a termelés története nélkül nem érthetjük a kultúrákat” – olvassuk a Horváth János-féle *Magyar Verseik Könyvéről* írott recenziójában.²⁷

25 JÓZSEF Attila, „[Forradalom idején]”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 1368.

26 TVERDOTA György, „A gondolkodó és a költő”, *Somogy* 46, 1. sz. (2018): 29–30.

27 JÓZSEF Attila, „Ázsia lelke: Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 1037; JÓZSEF Attila, „[Az ösztönökkel melyek]”, uo., 1042; JÓZSEF Attila, „Horváth János: Magyar Verseik Könyve”, uo., 1168.

Súlyosan eltorzítanánk azonban a József Attila gondolkodásáról alkotott képünket, ha antiintellektualizmust, biologizmust tulajdonítanánk neki. Az ösztönre és a termelőeszközökre alapozás fontosságának növekvő mértékű hangsúlyozása mellett az öntudat szerepének kiemelése is egyre erősebben tapasztalható kései írásaiban. A minden más történést elevenen és aktuálisan lehetővé tevő elsődleges mozgás ugyan a fáradhatatlanul meg-megújuló ösztönkésztetésekből mint folytonos csillapítást, kielégítést igénylő feszültségekből indul el, de ahhoz, hogy a bennünk áramló, hullámzó, olykor viharzó energiák formát, körvonalat kapjanak, megőrződjenek, leülepedjenek és másokkal közölhetőek legyenek, nem maradhatnak tudattalanok, egy ponton be kell lépniük az eszmélet által megvilágított lelki tartományba. Egy részük az útlevél- és vámvizsgálaton nem nyer bebocsáttatást, áldozatául esik az elfojtásnak, más részük átalakuláson esik át, engedményeket tesz, kompromisszumot köt, hogy polgárjogot nyerjen a tudat tartományában, tehát a tudatosodás folyamata nem mehet végbe veszteség és torzítás nélkül. A lefordítás érdekében a belső ösztönindításoknak mindenekelőtt találkozniuk kell a nyelvvel. Ami pedig nyelvi formát ölt, az a tudat közegébe kerül.

Ez a pálya az ösztöntől a tudatig (és vissza) szükségszerű, mert a költő marxista meggyőződése szerint az egyén a társadalmi viszonyok összessége. Közösségben él, azaz ember volta elválaszthatatlan társadalmi identitásától. „Az emberiség előbb megvalósítja a termelésben társas mivoltát, azután tudatával fölfogja. Természetesen ez a tudat maga is társadalmi termék, hiszen a nyelv is az, márpedig »a nyelv a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát önmagam számára is létező, valóságos tudat«” – így indokolja József Attila „a minden emberi lény társadalmi eredetét” valló Marx álláspontját idézve „a társadalomba illeszkedő tudat” szerepét a lelki készülékben.²⁸

A tudat tehát a társadalmi beilleszkedés kényszere folytán szükségképpen beépül az egyén lelki készülékébe, és az ösztönök által elindított tudattalan mozgásokat összehangolja a közösség szükségleteivel. Bármennyire származékos a tudattalanhoz képest, hierarchikusan a tudatküszöb alatt örvénylő erők fölé kerül. Figyelemre méltó, hogy a költő, a tudat és az öntudat szintjének leírása során – eltérő értelemben ugyan, de – visszatért egy olyan terminushoz, amellyel az 1920-as évek végén, marxista és freudista korszaka előtt élt: a szellem, szellemség fogalmához. A művészekről írta, de megfogalmazása kiterjeszthető más intellektuális teljesítmények létrehozóira is, hogy „ők formálják a lelket szellemmé”. Az alkotó munkáról szólva pedig így fogalmazott: „A művészkedés az a tevékenység, amellyel az ember közösségellenes ösztöneit közösségalkotó szellemséggé formálja”.²⁹

Ösztöntani fordulata után, legkésőbb *A művészet kérdése és a proletárság* megfogalmazásától kezdve a költő legfőbb gondja az ösztön és a tudat tevékenységének összehangolása volt. Az összehangolás korántsem maradt súlytalan elméleti játszadozás,

28 JÓZSEF Attila, „Hegel–Marx–Freud”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 1231; KARL MARX és FRIEDRICH ENGELS, *Német ideológia* (Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1974), 38–39.

29 JÓZSEF Attila, „Munkánélküli írók táppénze”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 843; JÓZSEF Attila, „[A művészkedés]”, uo. 840.

mert az erőt a költő az ösztöni oldalra összpontosította, és az erkölcsi, ideológiai oldalról elvitatta. Freuddal is ezen a ponton bocsátkozott vitába:

Freud ujabban egy „ösztönös én és egy felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközésében látja a neurózist, az idegességet. Ezt a nézetét minden tiszteletem ellenére sem oszthatom. Ha nem belső, motorikus erők, tehát ösztönök ütköznek össze az emberben egymással, akkor nem lehet egyáltalában összeütközés. Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte.³⁰

De a *Hegel, Marx, Freud* megírásakor is azt a felfogást vallotta, hogy „ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.” Az *Ázsia lelkében* „valódi cselekvésünk forrásai”-nak az „ösztöneinket” tekintette.³¹

Egyik utolsó nagy tanulmányában viszont „minden emberi cselekvés forrása”-nak „az emberi tudat”-ot jelölte meg,³² és a jelek szerint egyetértett Engelszel abban, hogy „Elkerülhetetlen dolog [...], hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie, – még az evésnek és az ivásnak is, ami a tudat által érzett éhségen és szomjúságon kezdődik és ugyancsak a tudat által érzett jóllakottsággal végződik.”³³ Ez a bizonytalanság az ösztön és a tudat kompetenciájának kijelölésében éppenséggel annak jele lehet, hogy a költő a társadalmi kontextusba helyezett lelki készülék működésében mindkét instanciának nagy fontosságot tulajdonított, s hol egyikük, hol másikuk javára döntött.

Az 1920-as évek végére datálható *Ihlet és nemzet* fogalmazvány után, és a benne összefoglalt tanulságok végleges összefoglalását nyújtó *Irodalom és szocializmust* követően a költő nem alkotott újabb művészetbölcseleti koncepciót. Az 1930-as években azonban körvonalazódott egy olyan új, a korábbi nézeteitől messzire rugaszkodó, ketts kódolású esztétikai felfogás, amely érett költészetének alapjául szolgált, amely „a művészet termelés” és „a művészet kifejezés” tételeire épült, s amelynek központi fogalma a szublimáció volt. Ezt az elgondolást csak akkor rekonstruálhatjuk megfelelő pontossággal és árnyaltsággal, ha előzetesen tisztázzuk azt, amire e tanulmányban vállalkoztunk: hogyan látta József Attila érett korszakában az ösztönök és a tudat viszonyát.

30 JÓZSEF Attila, „A művészet...”, 699.

31 JÓZSEF Attila, „[Forradalom idején]”, 1368; JÓZSEF Attila, „Ázsia lelke...”, 1038.

32 JÓZSEF Attila, „A szocializmus bölcselete”, in JÓZSEF A., *Tanulmányok...*, 798.

33 Freidrich ENGELS, *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*, Marx-Engels művei 21 (Budapest: Kossuth Kiadó, 1970), 270.